

Kovács Péter Zoltán

ERŐSZAKOS
IRODALOM.
MAZOCHISTA
OLVASÓK

A jó irodalom végtelenül erőszakos: üt, rúg, tör-zúz. A jó olvasó pedig ezt végtelenül élvezi, mintegy kéjjel várja az újabb oldalba rúgást, egyben késszen arra, hogy ha kell, felpattanjon, és újabb ütéseknek, rúgásoknak tegye ki magát.

Az idő múltával (hogy ez az idő személyes vagy történeti, külön oldalakat igényelne) az ember kezd ráunni azokra a szövegekre, amelyek jólesők, amelyek megsimogatják a lelkét, amelyekben otthonosan lehet mozogni már a felütés pillanatától. Ami túlzottan ismerős, az egy idő után unalmassá válik. Ilyen az ember, mondja a kognitív pszichológia: ismereteit sémákba rendezi, hogy azokon szűrje keresztül a világot, e sémákat azonban szüntelenül változtatni kényszerül. „A tudás [...] *belső konstrukció eredménye*. A megismerőrendszer egy világmodellt hoz létre, amelyet működtet, amikor értékeli a körülötte zajló eseményeket (hogy pontosabbak legyünk: tapasztalati világának elemeit), amelyet működtet a jövőbeli események előrejelzése során, s amelyet működtet a cselekvései közben, valamint ezt a világmodellt állandóan formálja, alakítja, mindig új és új minőségű világmodellek konstruálódnak meg benne”¹ – mondja Nahalka István, a kortárs konstruktív pedagógia úttörője és kiemelkedő képviselője. Vagyis: az olvasó szubjektum fejében, mikor kinyitja a vágyott könyvet, már van valami. Ezt a lehető legkomolyabban kell érteni: ez a valami egy olyan világmodell, amely igyekszik megoldást kínálni azon problémákra, amelyekkel az egyén tapasztalatai nyomán szembesül. Az irodalmi olvasás pedig igen esszenciális, sűrű (sűrített) tapasztalat. Mondhatni olyasmiket enged megtapasztalni, amivel az ember saját hétköznapijainak folyamában nem-

igen találkozna. E tapasztalat kétféle lehet: egyrészt a szöveg mondhat olyasmit, amivel az ember még nem találkozott, de könnyedén el tudja képzelni, könnyedén tudja rá alkalmazni meglévő kognitív sémáit. Másrészt – és számunkra ez az érdekesebb – mondhat olyasmit is, amivel az embernek nincsen mit kezdenie. Áll ott némán, miközben a szöveg olyasmivel bombázza, ami fájdalmat okoz. A nem értés fájdalmát. A sötétség archetipikus fájdalmát. Ilyen az az irodalom, amelyik üt: réseket üt annak a kognitív rendszernek a falán, amellyel az olvasó rendelkezik, ám ezt nem azért teszi, mert valami oknál fogva „nem kedveli” az olvasót. Nem, a jó irodalom az olvasó rögzült kognitív struktúráit nem kedveli. Olyat akar mondani számára, amelytől, Rilke szavaival élve, meg kell változtatnia életét. Nem azért, mert kíváncsi, mert épülni, fejlődni akar. Sokkal inkább azért, mert erre van kényszerítve a szöveg nem-helyeivel való találkozásban. Amikor olyan helyen jár, amelyet szavakkal – a saját, *meglévő* szavaival – nem képes leírni, nem-helyen, feltérképezendő helyen jár.

Az olvasó nem azért veszi a kezébe a szöveget, mert valamilyen ismeretre akar eljutni. Ha így tenne, a tudós attitűdjét öltené magára, és szakkönyveket bújna. Az irodalmi olvasó *par excellence* felfedező: mozgásban kíván lenni. Amire ő képes, az csak az, hogy elindul. Nem utazó, nem turista. Ha utazna a szöveggel, az azt feltételezné, hogy így-úgy már ismeri azt a helyet, ahová érkezni fog. A felfedező olvasó csak azt tudja, hogy ő most hol van, s azt, hogy ha itt marad, meglehetősen unalomban fogja tengetni elkövetkezendő életét. A felfedező olvasó ezért az ismeretlen föld, a *terra incognita* felé indul. De milyen ez az elindulás? Ha ismertből ismertbe, saját tudásunk szerint felfoghatóba tartunk, meg tudjuk húzni utunk eredővektorát. Ennek lesz kezdőpontja (hogyan honnan indultunk), iránya (hogyan merre tartunk), irányítása (hogyan egyenesen a kezdőpontból a végpont felé haladunk), nagysága (hogyan mennyit is haladunk) és végpontja (hogyan hol lyukadunk ki). Ez a kényelmes, matematikailag szépen leírható vektor. Ez a panelekből építkező szerelmes vers, az emóciókra alapozó romantikus tájleírás, a krimi, az önsegítő könyv és még megannyi más szöveg. Tudjuk, hogy merre megyünk, sejtjük, hogy hová érkezünk.

A jó művel tett felfedezőút a vektorok szégyene. Kezdőpontja kétségtelenül van, hiszen tudjuk, miből indulunk: abból a világképből, ami a fejünkben van. De az összes többi alkotóelem hiányzik. Elindulván nem tudjuk előre, hol fogunk megállni. Azt sem, hogy milyen irányban fogunk megváltozni, sem hogy mekkora utat fogunk bejárni. Csak azt tudjuk, hogy valami olyannal fogunk találkozni, ami frusztráló lesz. Amivel kell kezdeni va-

lamit. Ami ellenáll a névadásnak, a kategóriákba szuszakolhatóságnak, amit, mielőtt azt mondanánk rá, ez *valami*, jól meg kell tapogatni, szaglászni, kóstolni. Azt, ami teljesen ismeretlen és kétségkívül – ám kétségbeejtően – frusztráló.

A radikálisan újjal, a megnevezhetetlennel való találkozás – azáltal, hogy megbontja, lerontja a már meglévő kognitív struktúrákat – az az egyént a világ újraalkotásának lehetőségében részesíti, elgondolhatóvá teszi az el nem gondolható, érzékelhetővé a nem érzékelhető, kimondhatóvá a kimondhatatlant. A művészet kimozdít a már meglévő világmodellek érvényességi köréből úgy, hogy olyan elemeket és kapcsolatokat tár fel, amelyek viszonyában aktuális tudásunk, aktuális világmodellünk érvényét veszti.

Föltehetnénk a kérdést: ha az olvasó vakon a szövegre bízta magát, és nem látja, mi felé halad, akkor vajon nem is beszélhetünk fejlődésről? Olyan értelemben nem, amelyben a fejlődés jobbá válást takar. A jó irodalom nem egyenlő az önségítő szövegekkel. A jó irodalom nem mondhatja az olvasójának: ha engem követsz, jobbá válsz, mint ahogy azt sem, hogy rosszabbá. Annyit mondhat: ha engem követsz, többé nem fogsz tudni ugyanúgy nézni a világra. Az a fejlődés, ami irodalomolvasáskor létrejön, nem lineáris fejlődés, hanem szóródó, cikázó, melyek stációi nem hierarchikusan rendeződnek egymásra: nem jobb az új, mint a régi.

Óvakodnunk kell, ha olyan szöveg kerül a kezünkbe, amely lineáris fejlődést kínál. Amely ahelyett, hogy megmutatná nekünk a *terra incognitát* a maga teljes, érintetlen valójában, már el is meséli, hogy mit láthatunk ott, s azt mire hasznosíthatjuk. Amely olyan helyre kalauzol, ami első látásra ismeretlen, de aztán nagyon hamar nagyon is jól kiismerjük magunkat benne. A jó irodalmi szöveg valójában olyan szöveganyagot „dob” mintegy kesztyűként a befogadó elé, amely a *terra incognita* elemeit jeleníti meg elhelyezhetetlen, soha nem látott kapcsolathálóban, amely nem engedi meg ezen elemek a jelen kognitív térben való elhelyezését.

Az ilyen – eddigi kognitív struktúráink szerinti – nem-helyek végtelemül provokatívak. Ha ellenállunk, haraggal kell sutba dobnunk az „értelmetlen” szöveget. Ha nem engedjük meg a szövegnek, hogy megbontsa struktúráinkat és sémáinkat, akkor befogadhatatlan szöveghalmazzal kell szembenéznünk (lásd: meg nem értett írók). Ahhoz viszont, hogy követni tudjuk a szöveget, hogy megláthassuk az általa felkínált, radikálisan új elemeket, sebezhetővé kell válnunk, a szó levinasi értelmében.² Vállalnunk kell a másik társaságát és saját kategóriáink érvényteleníthetőségét. Azt, hogy az irodalom nem a mi világunkat fogja elmesélni szépen, izgalmasan, lé-

legzetelállítóan, mint akármelyik ponyva- vagy tiniregény. Az irodalom egy olyan világot fog elmesélni... Hát, olyat, amivel kezdeni kell valamit. Hogy mit kezdünk vele, az mindenekelőtt rajtunk áll.

„Kicsi gazdám, merre vagy? Kereslek erre, kereslek arra, de nem találak, pedig kereslek nagyon, mert te vagy a kicsi gazdám, és nem találok a tálacskámat, pedig itt van, itt van, itt van a vacsoraidő, és kéne már a tálacska nagyon, mert kéne már benne a vacsorám nagyon, csak azért mondom, mert vacsoraidő van, különben nem szólnék” – halljuk a kétségbeesett monológot Krasznahorkai László állatának szájából. Nem is igazán lenne ezzel gond, ha kicsivel később nem így folytatná: minden évben, minden nap kell neki a tálacskája, benne a vacsorával „egészen addig, amíg fel nem nővök, amikor már nem kell többé a tálacska, mert akkor leszaggatom a füledet, kitépem az orrod, kimarom a szemedet, és leszaggatom az álladat, szétmarcangolom én akkor a te egész fejedet, és minden évben megeszek egy szüzet Athénból, és akkortól nem kell többé a vacsorád. Kicsi gazdám.”³ Megütközünk. Az első mondat játékos, népmesei hangon megszólaló állatától (aki itt kétségtelenül kutyának tűnik) nem ezt várná az ember. Valami olyasmivel kerül szembe az olvasó, ami végtelenül idegen tőle: egy olyan állat képével, aki, miután az felnevelte és táplálta, gazdája ellen támad, bibliai hangot megütve, mitológiai frázisokat csattogtatva közben. A szöveg azonban nem oldja föl az olvasó frusztrációját, nem kezd magyarázkodni. Nem beszél el, miért teszi az állat azt, amit tesz, a „kicsi gazdám” megszólítással ér véget a szövegegység. Kezdeni kell a szöveggel valamit.

Azok a kognitív struktúrák, melyekkel az olvasó rendelkezik, nem képesek a helyzetet integrálni, a problémát megoldani: hogyan kerül egy térbe a kiszolgáltatott kölyökkutya, a véres erőszak, a biblikus hang („szétmarcangolom én akkor a te egész fejedet”) és a mitikus képek? Nincs olyan ismert tér, amelynek sémái választ adnának erre. Eleve a beszélő sem lehet kutya: hogyan válhatna akkor emberevő Minotaurosszá? Állat sem lehet, hiszen emberi nyelven beszél, sőt, emberi kultúrára hivatkozik. De még csak a gonosz maga sem lehet: ki táplálná minden nap szorgalmasan a benne lakozó gonoszt? S amúgy is: Minotaurosszá válik, olyan karakterré, akit nem a gonoszság, sokkal inkább a tragédia, a balsors megjelenítőjeként szoktunk azonosítani. Ha úgy kezdtük el olvasni a szöveget, ahogyan a cím is indítványozza – tudniillik hogy egy állatról/állattól fogunk olvasni –, csalódnunk kell. Ki kell ábrándulnunk. Itt valami sokkal komplexebb van jelen. Helytelen lenne azt mondanunk, hogy egy sokkal komplexebb magyarázatot ké-

ne feltárnunk. Nem, nem arról van szó, mint a bűnügyi regények esetében, nem nyomokból kell összeraknunk a bonyolult képet. Itt eleve egy olyan képet kell összeraknunk, ami nincs. Pontosabban egy olyan struktúrát kell létrehozunk, amelyen belül többé-kevésbé el tudjuk helyezni az új elemeket – például a bibliai kiszólást –, ez az új struktúra létrehozása pedig óhatatlanul a régi feladásával jár, amely végérvényesen fájdalmas. Volt egy keretünk, mely koherensnek tűnt, melyről azt hittük, magyarázatot tud adni a kihívásokra. Erre olyan szöveggel találjuk szemben magunkat, amely végletesen megbontja a régi struktúrát. Mit tehetünk?

Elsődlegesen vállalnunk kell a sebezhetőséget, a kihívást. Vállalnunk kell, hogy bár nem értjük, a szövegben torkokat kettéharapó kutyakölyök igenis létezik. Ki kell találnunk valamilyen rendszert, amely feloldja az olvasás frusztrációját úgy, hogy közben a szöveget magát tiszteletben tartjuk. Nem nyomoríthatjuk meg, nem értelmezhetjük bele a már meglévő rendszereinkbe. Kényelmes lenne azt mondanunk, hogy a beszélő valóban kutya, a harapás az állat kiszámíthatatlanságából következő balszerencse, mely, együtt az isten- és sorscsapás képzetével, az állat fenyegető voltát és megzabolozásának szükségességét hangsúlyozza. Leegyszerűsítő lenne ez az értelmezés, nem is beszélve arról, hogy a szöveg maga csorbát szenvedne. Mi lesz a címmel? Állat van bent. Bent van. Miért ragaszkodik az állat, amely, mint gondoljuk, beszámíthatatlan, a vacsora pontos idejéhez? A szöveg olyan kérdések halmazát teszi fel, amelyből ha egy maréknyit bele is tudunk szuszakolni a már meglévő rendszerekbe, egy-kettő olyannyira kilóg belőle, hogy a teljes rendszert képes megbontani. A frusztráció megmarad, de itt már nem a szöveg idézi elő, hanem a saját magyarázatunk, értelmezésünk. Az, hogy ismerős ismeretlenként tekintettünk a szövegre. Valami, amivel még nem találkoztunk, de nyilván azt akarja elmondani, amit már ismerünk, olyan módon akar viselkedni, ahogyan a már ismert dolgok teszik. Gondoljunk csak az „Újvilág” meghódítására, s a konkvisztádorok azon gesztusára, mely a konkrét *terra incognitára* és annak lakóira a „hozzám hasonló”, az „ismerős ismeretlen” képzetét vetítette: az amerikai földet európaiként gyűrték eke alá, az őslakos népeket európai eretnekekként hajtották az etnocídium keresztvíze alá. A szöveggel nem (azaz sem) szabad ezt megtennünk.

Valami olyan szervezőelvet kell találnunk, amely összhangba hozza a felmerülő kérdésekre adható válaszokat, még akkor is, ha saját kognitív struktúráinkkal komoly összetűzésbe is kerül. Megpróbálhatjuk. Mondhatjuk azt, hogy a beszélő az ösztön. Az az ösztön, amelyet évszázadokon, ha nem

évezredekén keresztül igyekeztünk kiszorítani önmagunkból, s az állattal, az állattal azonosítottunk. De ezek mind próbálkozások maradtak: állat van bent. Bent maradt az, aminek külső nevet adtunk, amit elhatároltunk, amit függőségi viszonyba kényszerítettünk, amit rendszeresen etettünk (nem mint-ha az ösztön, legyen az a kutyáé vagy a miénk, ismerné a reggeli vagy a vacsora fogalmát, sőt, talán a fogalmat sem mint olyat). A szövegben talán éppen az az ösztön szólal meg, felvéve azokat az álarcokat, amelyeket mi adtunk rá: a kutyáét (melyet kézhez kell szoktatni az etetéssel, neveléssel, hogy szolgáljon minket és ne támadjon ránk, átharapva a torkunkat), a biblikus állatét (amely már a teremtéstörténetben másodrendű, az ember elnevezésének mint uralásának kiszolgáltatott lényként jelenik meg), vagy a görög mondavilág szörnyetegét (mely ráció hiányában a szükségszerűségnek kiszolgáltatott, önmaga sorsát irányítani nem tudó entitás, s „legjobb” esetben is az isteni büntetés eszköze, mely tízévente, fenyegető módon leföli a kultúra legjavát, az athéni szüzeket).

E fenti csak egy lehetséges megoldás. Az is kérdés, hogy lehet-e, szabad-e ezt értelmezésnek nevezni. Inkább nevezzük konstrukciónak: olyan új kognitív struktúrák konstrukciójának, melyek igyekeznek integrálni a radikálisan újat úgy, hogy szakítanak a régi sémákkal. A jó irodalom ezt teszi az olvasójával: frusztrációval szembesíti, kilöki a kényelmes egyértelműségből, megdolgoztatja. Az olvasó szenved, dolgozik, keres, a pusztá élményekre hagyatkozva, kapaszkodók nélkül. A jó olvasó mazochista. Tudja, hogy a haladáshoz, a fejlődéshez fájdalom kell. A felfedezéshez ki kell lépni a szobából, a házból, az országból, de igazán és mindenekelőtt a világból. Abból a világból, ami a fejünkben van.

JEGYZETEK

¹ Nahalka István: „A tudásról alkotott tudás”. In Falus Iván, Golnhofer Erzsébet és mások: *A pedagógusok pedagógiája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001, 142–176, 144.

² „A szubjektum, amely a másikkal való találkozás, az etikai instancia révén, annak effektusaként jön létre, két alapvető módon különbözik a modernitás szubjektumfelfogásától: egyrészt nem racionális szubjektum, hanem radikális fenomenológiai módon értett, a másik felé elsősorban érzéki felfogóképességén és sebezhetőségén, testi ittlétén keresztül megnyílni képes létező. Másrészt a lévina-

si szubjektum létének alapja nem az önazonosság, hanem a megelőzöttség, a kihívás [...]. A szubjektum Lévinasnál nem az önazonos, racionális, önmagát és a világot ellenőrzése alatt tartó szubjektum, hanem az, ami a másik hívásának vagy igényének hatására kerül létezésbe.” Bényei Tamás – Z. Kovács Zoltán: „Az etikai kritikáról”. *Helikon* 53 (2007), 469–498, 148.

³ Krasznahorkai László – Max Neumann: *ÁllatVanBent*. Magvető, Budapest, 2010, 27.